BUDDHA PUBLICATIONS

अर्थशास्त्र-२

कक्षा १२

प्रा. डा. नवराज कणेल
प्रा. डा. माधव प्रसाद दाहाल
डा. नर बहादुर बिष्ट
मणिरत्न लम्साल
इन्द्रप्रसाद भुसाल

नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, भक्तपुरबाट
वि.सं. २०८१ देखि २०८३ सम्मका लागि स्वीकृतिप्राप्त अतिरिक्त सिकाइसामग्री

अर्थशास्त्र-२

संस्करण : २०७८
परिमार्जित संस्करण : २०८१

© प्रकाशकमा

प्रकाशक : **बुद्ध पब्लिकेसन्स प्रा. लि.**
अनामनगर, काठमाडौं-२९, नेपाल
फोन नं. ०९७७-१-५७०५१६५, ५७०५२१०, ५७०६१७७
e-mail: info@buddhapublication.com
www.buddhapublication.com
डिजाइनः जगदीश बास्कोटा र ज्ञानु कार्की
मूल्य : रु.३४५/-
छपाइ प्रति : ३२००
ISBN: 978-9937-30-401-6
मुद्रक : काठमाडौं, नेपाल ।

भूमिका

अर्थशास्त्र व्यावहारिक विज्ञान हो । यसकारण अर्थशास्त्र विषयको लोकप्रियता दिनप्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । हाम्रा दैनिक जीवनका गतिविधिहरू प्रत्यक्ष रूपमा अर्थशास्त्रसँग सम्बन्धित छ । व्यक्तिगत जीवनका साथै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा अर्थशास्त्रको विषयले अत्यन्त महत्वपूर्ण स्थान पाउँदछ । नेपालमा अर्थशास्त्र सामाजिकशास्त्र विषयको प्रमुख विषयको रूपमा परिचित छ र यो विषय व्यवस्थापन, शिक्षा, कानुन, स्वास्थ्य, इन्जिनियरिङ्ग, वन विज्ञान विषयहरूमा पनि अध्ययन अध्यापन गराइन्छ । त्यसैकारण पनि विद्यार्थीहरूका लागि अर्थशास्त्र विषय आकर्षण बन्न पुगेको छ ।

कक्षा १२ का विद्यार्थीहरूका लागि अंग्रेजी भाषामा लेखिएको पुस्तक **"Economics - II"** ज्यादै लोकप्रिय बन्न सफल भएको छ । त्यस पुस्तकमा भएको विषयवस्तु र सरलीकरण प्रस्तुति लोकप्रियताको कारण हो भन्ने हामीलाई लागेको छ । नेपाल राज्यभरि अंग्रेजी भाषाको पुस्तक पठन पाठनमा कठिनाई हुने भएको महसुस गरी **अर्थशास्त्र–२** पुस्तकलाई नेपाली भाषामा विद्यार्थी शिक्षक तथा अर्थशास्त्र जान्न चाहने सबैका लागि तयार गरिएको छ । पुस्तकलाई नेपाली भाषामा अनुवाद नगरी नेपाली शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । अझै परिमार्जन र नयाँ तथ्यांकसहित प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ र सकेसम्म त्रुटि सच्चाउने प्रयास गरिएको छ । त्यसै कारणले पुस्तकलाई उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले पनि सान्दर्भिक पाठ्यसामाग्रीको रूपमा मान्यता दिएको छ किनकि यस पुस्तकलाई सबैले सजिलैसँग बुझ्ने गरी तयार पारिएको छ ।

हालै परिमार्जित कक्षा १२ को पाठ्यक्रममा आधारित रहेर तयार पारिएको यस पुस्तकमा विषयवस्तुलाई ६ खण्डमा वर्गीकरण गरिएको छ । पहिलो खण्डमा अर्थशास्त्रको आधारभूत अवधारणालाई समेटिएको छ । दोस्रो खण्डमा सूक्ष्म अर्थशास्त्र सम्बन्धी उल्लेख गरिएको छ । तेस्रो खण्डमा बृहत् अर्थशास्त्रलाई समेटिएको छ भने चौथौं खण्डमा विकास अर्थशास्त्र सम्बन्धी सामग्री प्रस्तुत गरिएको छ । पाँचौ खण्डमा नेपालको अर्थव्यवस्थालाई समेटिएको छ भने छैटौं तथा अन्तिम खण्डमा आधारभूत तथ्याङ्कशास्त्रबारे छलफल गरिएको छ ।

यस पुस्तकको खास विशेषता भनेको पुस्तकका लेखकहरू त्रिभुवन विश्वविद्यालयदेखि उच्च मा.वि.सम्म विषय समितिहरूमा बसेर पाठ्यक्रम तयार गर्ने, परिमार्जन गर्ने तथा शिक्षण विधिका बारेमा तालिम दिने स्रोत व्यक्तिहरूको समूह भएको र स्नातकोत्तरदेखि कक्षा ११ र १२ मा पठनपाठनमा संलग्न विज्ञहरूको समूहले तयार गरेको पुस्तक हो ।

अर्थशास्त्र–२ पुस्तकको मुख्य विशेषता भनेको प्रत्येक एकाइमा पाठसँग मेलखाने चित्र, Warm up Activities, गृहकार्य र कक्षाकार्य, प्रत्येक खण्डको अन्त्यमा अभ्यासका लागि नमुना प्रश्नहरू र खण्डको सारांश समेत प्रस्तुत गरिएको छ तथा गणितीय खण्डमा प्रशस्त अभ्यासका लाग विषयवस्तुहरू समावेश गरिएका छन् । अर्थशास्त्रका कतिपय शब्दहरू सुरुमा पाठकहरूलाई बुझ्न कठिनाई हुने भएकोले त्यस्ता शब्दहरूको छोटकरीमा अर्थ खुलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय मानवीय त्रुटि यस पुस्तकमा भेटिन सक्छन् । त्यसैले सबै शिक्षकवर्ग, विद्यार्थी तथा समस्त पाठकवर्गहरूलाई हामी त्रुटिहरूको बारेमा जानकारी दिन हार्दिक अनुरोध गर्दछौं र आगामी संशोधित प्रकाशनमा त्यस्ता त्रुटि सच्चाउने र अझै परिमार्जन गर्ने प्रयत्न गर्नेछौं ।

अन्तमा, यस पुस्तक तयार पार्नको लागि हौसला प्रदान गर्नु हुने यस बुद्ध पब्लिकेसन्स प्रा.लि.का प्रबन्ध निर्देशक नवराज बजगाईलाई धन्यवाद नदिईरहन सकिन्न । यसका साथै हामीलाई प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा यस पुस्तक तयार गर्ने क्रममा सहयोग पुऱ्याउनु हुने हाम्रा अभिन्न मित्रहरू तथा सहकर्मीहरू पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

लेखकहरू

विषयसूची

❑ अध्याय १

अर्थशास्त्रको आधारभूत अवधारणा र साधनहरूको वितरण
(Basic Concepts of Economics & Allocation of Resources)

दुर्लभता र छनोटको अवधारणा (Concept of Scarcity and Choice) २
दुर्लभता (Scarcity) २
छनोट (Choice) ३
अवसर लागत (Opportunity Cost) ५
साधनको बाँडफाँड (Allocation of Resources) ५
उत्पादन सम्भाव्यता बक्र (Production Possibility Frontier/Curve (PPC/PPF)) ६
श्रम विभाजन (Division of labor) १०
आर्थिक प्रणाली (Economic System) १४
बजार अर्थतन्त्र (Market Economy) १४
बजार अर्थतन्त्रका विशेषताहरू (Characteristics of Market Economy) १५
गुणहरू (Advantages) १६
अवगुणहरू (Disadvantages) १६
समाजवादी अर्थव्यवस्था (Socialistic Economy) १७
मिश्रित अर्थव्यवस्था (Mixed Economy) १८
प्रश्नहरू (Questions) २०
परियोजना कार्य (Project Work) २१

❑ अध्याय २

सूक्ष्म अर्थशास्त्र (Microeconomics)

पाठ २.१.: बजार तथा आम्दानी रेखाहरू Market and Revenue Curves

बजारको अवधारणा (Concept of Market) २४
पूर्ण प्रतिस्पर्धा (Perfect Competition) २४
एकाधिकार बजार (Monopoly Market) २५
अपूर्ण प्रतिस्पर्धा (Imperfect Competition) २५
आयको अवधारणा (Concept of Revenue) २५
एकाधिकारी बजारमा आय रेखाहरू (Revenue Curves Under Monopoly Market) २५
प्रश्नहरू (Questions) ३१
Numerical Questions ३२
परियोजना कार्य (Project Work) ३३

पाठ २.२.: लागत तथा लागत रेखाहरू Cost and Cost Curves

लागतको अवधारणा (Concept of Cost) ३५
Numerical Illustration ४८
प्रश्नहरू (Questions) ५१
Numerical Illustration ५२
परियोजना कार्य (Project Work) ५४

पाठ २.३.: मूल्य तथा उत्पादन निर्धारणको सिद्धान्त Theory of Price and Output Determination

अवधारणा (Concept) ५६
फर्मको सन्तुलन (Equilibrium of Firm) ५६
पूर्ण प्रतिस्पर्धा (Perfect Competition) ५६
पूर्ण प्रतिस्पर्धाको बजारमा मूल्य र उत्पादन स्तर निर्धारण (Price and Output Determination in Perfect Competition) ५७
पूर्ण प्रतिस्पर्धाको बजारमा फर्मको सन्तुलन (Equilibrium of a Firm Under Perfect Competition) ५९
एकाधिकार बजार (Monopoly Market) ६४
फर्मको सन्तुलन (Equilibrium of Firm) ६५
पूर्ण प्रतिस्पर्धाको बजार र एकाधिकार फर्मको तुलना (Monopoly Vs. Perfect Competition) ६९
Numerical Illustrations ७१
प्रश्नहरू (Questions) ७५
Numerical Exercises ७६
परियोजना कार्य (Project Work) ७७

पाठ २.४.: उत्पादनका साधनको मूल्य निर्धारण Theory of Factor Pricing

परिचय (Introduction) ७९
लगान (Rent) ७९
ज्याला (Wages) ८३
ब्याज Interest ८८
ब्याजको शास्त्रीय सिद्धान्तको आलोचनाहरू (Criticisms of Classical Theory of Interest) ९०
नाफा (Profit) ९१
प्रश्नहरू (Questions) ९४

❑ अध्याय ३

वृहत अर्थशास्त्र Macroeconomics

पाठ ३.१.: बैंकिङ प्रणाली र मौद्रिक नीति Banking System & Monetary Policy

परिचय (Introduction) ९८
बैंकको परिभाषा (Definition of Bank) ९८

अर्थव्यवस्थामा बैंकिङ प्रणालीको भूमिका (Role of Banking System in Economy) ९९
बैंकको वर्गीकरण (Classification of Banks) १००
केन्द्रीय बैंक (Central Bank) १०२
वाणिज्य बैंक (Commercial Bank) १०४
मुद्रा बजार तथा पुँजी बजार (Money Market and Capital Market) १०७
मुद्रा बजार र पूँजी बजारबीच भिन्नता (Differences between Money Market and Capital Market) १०९
आर्थिक विकासमा मुद्रा बजारको भूमिका (Role of Money Market in Economic Development) १०९
देशको आर्थिक विकासमा पुँजी बजारको भूमिका (Role of Capital Market in Economic Development) ११०
मौद्रिक नीतिः अर्थ र प्रकार (Monetary Policy: Meaning and Types) १११
प्रश्नहरू (Questions) ११५
परियोजना कार्य (Project Work) ११६

पाठ ३.२.: सरकारी वित्त Government Finance

परिचय (Introduction) ११८
सरकारी वित्तका महत्व (Importance of Government Finance) ११८
सरकारी वित्त र निजी वित्तमा अन्तर (Difference Between Government Finance and Private Finance) १२०
सार्वजनिक व्यय वा सरकारी खर्च (Public Expenditure or Government Expenditure) १२०
सरकारी आय (Government Revenue) १२३
कर (Taxes) १२५
सरकारी बजेट (Government Budget) १३४
प्रश्नहरू (Questions) १३७
परियोजना कार्य (Project Work) १३८

पाठ ३.३.: अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार International Trade

अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको परिचय (Introduction of Internaitonal Trade) १४०
अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको महत्व (Importance of International Trade) १४०
व्यापार सन्तुलन (Balance of Trade) १४१
भुक्तान सन्तुलन (Balance of Payment) १४२
नेपालको वैदेशिक व्यापारका विशेषताहरू (Features/Characterstics of Nepales Foreign Trade) १४३
नेपालको सन्दर्भमा व्यापार घाटा कम गर्ने उपायहरू (Measures to Reduce the Trade Deficit in Nepal) १४४
विनिमय दरः अवधारणा र प्रकारहरू (Exchange Rate: Meaning and Types) १४४
स्वतन्त्र व्यापार (Free Trade) १४६

संरक्षण नीति (Proctection Policy) १४८
अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको तुलनात्मक लागत सिद्धान्त
(Comparative Cost Theory of International Trade) १५१
प्रश्नहरू (Questions) १५३
परियोजना कार्य (Project Work) १५४

❑ अध्याय ४

विकास अर्थशास्त्र Development Economics

गरिबीको अवधारणा (Concept of Poverty) १५६
गरिबीका प्रकाहरू (Types of Poverty) १५६
गरिबीका विशेषताहरू: ग्रामीण तथा सहरी (Characteristics of Poor: Rural & Urban) १५७
गरिबीका कारणहरू (Causes of Poverty) १५९
गरिबी निवारणका उपायहरू (Measures of Poverty Reduction) १६१
असमानताको अवधारणा (Concepts of Inequality) १६३
असमानताको कारणहरू (Causes of Inequality) १६३
आर्थिक असमानता घटाउने उपायहरू (Measures to Reduce the Economic Inequality) १६४
मानव संसाधनको अवधारणा (Concept of Human Resource) १६४
मानवीय संसाधनको महत्व वा भूमिका (Role or Importance of Human Resource) १६५
मानव विकास सूचकांक (Human Development Index) १६७
नेपालको जनसंख्याको वर्तमान अवस्था (Current Population Situation of Nepal) १६८
मानव विकास परिसूचक (Human Development Indicators) १७१
बेरोजगार: अर्थ र प्रकार (Meaning and Types of Unemployment) १७२
प्रश्नहरू (Questions) १७४
परियोजना कार्य (Project Work) १७६

❑ अध्याय ५

नेपालको अर्थतन्त्र Nepalese Economy

पाठ ५.१.: नेपालको वैदेशिक व्यापार र वैदेशिक रोजगार
Foreign Trade and Foreign Employment of Nepal

अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको परिचय (Introduction of Internaitonal Trade) १७९
अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको महत्व (Importance of International Trade) १७९
नेपालको वैदेशिक व्यापारको वृद्धि तथा प्रवृत्ति (Growth and Trend of Nepalese Foreign Trade) १८०
वैदेशिक व्यापारको दिशा (Direction of Foreign Trade) १८१

नेपालको वैदेशिक व्यापारको संरचना (Composition of Nepalese Foreign Trade) १८२
वैदेशिक व्यापारका समस्याहरू (Problems of Foreign Trade) १८३
विश्व व्यापार संगठन (World Trade Organization (WTO)) १८५
दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र (South Asian Free Trade Area (SAFTA)) १८८
वैदेशिक रोजगारी र विप्रेषण (Forieign Employment and Remittance) १८९
नेपालमा विप्रेषणका फाइदाहरू/महत्वहरू (Advantages/Role of Remittance in Nepal) १९३
वैदेशिक रोजगारीका बेफाइदाहरू/कमजोरीहरू (Disadvantages/Defects of Foreign Employment) १९४
प्रश्नहरू (Questions) १९५
परियोजना कार्य (Project Work) १९६

पाठ ५.२: नेपालमा विकास योजना Developoment Planing in Nepal

योजनाको अर्थ (Meaning of Planning) १९८
योजना तर्जुमा प्रक्रिया (Process of Plan Formulation) १९८
पन्ध्रौं योजनाको संक्षिप्त समीक्षा २००
सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष सन् २०२४-२०२९) (Corrent Plan 16th Plan) २०१
प्रश्नहरू (Questions) २०३
परियोजना कार्य (Project Work) २०३

पाठ ५.३: दिगो विकासका लक्ष्यहरू र नेपाल Sustainable Development Goals on UN and Nepal

❑ अध्याय ६

अर्थशास्त्रको लागि परिमाणात्मक पद्धति Quantitative Techniques in Economics

पाठ ६.१: तथ्याङ्कशास्त्रको परिचय Introduction to Statistics

अवधारणा (Concept) २११
परिभाषा (Definition) २११
तथ्याङ्कशास्त्रको महत्व र क्षेत्र (Importance and Scope of Statistics) २१४
तथ्याङ्कशास्त्रका कार्यहरू (Functions of Statistics) २१५
तथ्याङ्कशास्त्रका सीमाहरू (Limitations of Statistics) २१६
प्रश्नहरू (Questions) २१७

पाठ ६.२: तथ्याङ्क संकलन Collection of Data

अवधारणा (Concept) २१८
तथ्याङ्क सङ्कलनका पूर्व-सर्तहरू (Pre-requisities of Data Collection) २१८

तथ्याङ्कको प्रकार (Types of Data) २१९
प्राथमिक तथा द्वितीयक तथ्याङ्क बीचको भिन्नता
(Difference between Primary and Secondary Data) २२०
प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका विधिहरू (Methods of Primary Data Collection) २२०
स्थानीय संवाददाताहरू मार्फत सूचना (Information through Local Correspondents) २२२
द्वितीयक वा सहायक तथ्याङ्कका श्रोतहरू (Sources of Secondary Data) २२४
द्वितीयक तथ्याङ्कको प्रयोग गर्दा अपनाउनु पर्ने सावधानीहरू
(Precautions in the Use of Secondary Data) २२४
तथ्याङ्क सङ्कलनका संगणना तथा नमुना छनोट विधि
(Census and Sample Methods of Data Collection) २२५
नमुना छनोट विधिका फाइदाहरू तथा बेफाइदाहरू
(Advantages and Disadvantages of Sampling Method) २३०
प्रश्नहरू (Questions) २३२

पाठ ६.३.: अपकिरणको मापन Measures of Dispersion

अवधारणा (Concept) २३४
अपकिरणको महत्व (Significance of Measuring Dispersion) २३५
अपकिरणका आवश्यक गुणहरू (Essential Requisites for a Measure of Desperation) २३५
अपकिरणका मापनका प्रकार (Types of Measures of Dispersion) २३५
अपकिरणका मापन (Measures of Dispersion) २३६
चतुर्थक विचलन वा अर्ध-अन्तर चतुर्थक विस्तार
(Quartile Deviation or Semi-Interquartile Range) २३८
Exercise 3 .... २४८

पाठ ६.४.: सूचकाङ्क Index Number

अर्थ (Meaning) २५३
सूचकाङ्क प्रकार (Types of Index Number) २५५
मूल्य सूचकाङ्क निकाल्ने लास्पेयेर र पासेका विधिहरू
(Laspeyre's and Paasche's Formula for Price Index Number) २५९
Exercises 4 .... २६०
परियोजना कार्य (Project Work) २६४

Bibliography २६५